

Mustafa Jahić

EKSKLAMATIVNE REČENICE ČUĐENJA U KUR'ANU

Sažetak

Predmet ovoga rada jeste razmatranje i analiziranje eksklamativnih ili uskličnih rečenica čuđenja (*ḡumla ta'aḡḡubiyya*) u arapskom jeziku na primjeru kur'anskoga teksta. U radu se tretiraju dvije osnovne vrste jezičkih formi prema kojima se formiraju eksklamativne rečenice čuđenja: analoške ili pravilne (*ta'aḡḡub qiyāsī*) i druge u jezičkoj praksi zabilježene forme čuđenja (*ta'aḡḡub samā'ī*) koje se ostvaruju kroz morfo-sintaksičke forme obavijesnih, vokativnih, upitnih i zapovijednih rečenica. Oba načina izražavanja čuđenja prisutna su i u Kur'anu i o njima se govori u gramatici arapskoga jezika kao posebnoj vrsti rečenica a u stilistici, uključujući i stilistiku kur'anskoga teksta, kao vrsti gramatičkih stilova (*asālīb naḥwiyya*) kojima se ostvaruju određeni pragmatički ciljevi. Zbog svojih intonaciono-ekspresivnih osobenosti eksklamativne rečenice čuđenja se u ovome radu tretiraju, osim sa sintaksičkog, također i sa semantičko-pragmatičkog aspekta radi otkrivanja njihovih semantičkih vrijednosti i pragmatičkoga djelovanja na recipijenta kur'anske poruke.

Ključne riječi: eksklamativne rečenice, glagoli čuđenja, gramatički stilovi, arapska stilistika i sintaksa arapskog jezika.

Eksklamativne rečenice čuđenja (*ḡumla ta'aḡḡubiyya*) predstavljaju posebnu vrstu rečenica u arapskom jeziku. Izražavanje čuđenja u ovakvim rečenicama manifestira se isticanjem pozitivnih osobina u vidu divljenja ili negativnih osobina u vidu zgražavanja prema predmetu čuđenja.¹ Dije se na dvije osnovne vrste: analoške ili pravilne (*ta'aḡḡub qiyāsī*) i u jezičkoj praksi zabilježene forme čuđenja (*ta'aḡḡub samā'ī*) koje se ostvaruju kroz morfo-sintaksičke forme obavijesnih, vokativnih, upitnih i zapovijednih rečenica. Obje vrste sreću se i u Kur'anu. Ove se rečenice u gramatici arapskoga jezika tretiraju kao posebna vrsta rečenica a u stilistici kao vrsta gramatičkih stilova (*asālīb naḥwiyya*). S obzirom na to da sadržaj ovih rečenica nije podložan utvrđivanju istinitosti (*taṣdīq*) ili neistinitosti (*takdīb*) njihovoga sadržaja, ove

1 U eksklamativne rečenice spadaju i rečenice kojima se izražava hvaljenje i kudenje te rečenice zaklinjanja, koje nisu predmet ovoga rada.

se rečenice, prema većini gramatičara i stilističara, tretiraju kao nezahtjevne performativne rečenice (*ḡumal inšā' iyya ḡayr ṭalabiyya*), u kojima se radnja realizira samim izricanjem rečenice, bez vremenskoga ograničenja i bez značenja zahtjeva ili molbe. Neki gramatičari i stilističari eksklamativne rečenice čuđenja razumijevaju i kao obavijesne rečenice (*ḡumal ḥabariyya*).

Eksklamativne rečenice čuđenja kao vrsta govornoga čina izražavaju unutarnja osjećanja naspram prizora nepoznatih uzroka koji se rijetko javljaju i zbog toga u čovjeku izazivaju visok stepen čuđenja, oduševljenja, emocija, iznenađenosti, zbunjenosti ili zgražavanja. Osim isticanja vlastitih osjećanja i emocionalnog odnosa prema predmetu čuđenja, izražavanje čuđenja može imati i pragmatičke ciljeve u smislu nastojanja da se utječe na osjećanja i izazivanje određene reakcije recipijenta poruke.² Zbog toga će se eksklamativne rečenice čuđenja u ovome radu tretirati, osim sa sintaksičkog također i sa semantičko-pragmatičkog aspekta radi otkrivanja njihovih semantičkih vrijednosti i pragmatičkoga djelovanja na recipijenta kur'anske poruke.

Eksklamativne rečenice svojom ekspresivno-emocionalnom posebnošću izdvajaju se od obavijesnih, zapovijednih, vokativnih i upitnih rečenica u semantičko-komunikativnom pogledu tako što izriču iznenađna i snažna osjećanja iskazana posebnim uzvičnim riječima ili jačim naglaskom i izraženijim emocionalnim odnosom govornika prema sadržaju rečeničnog iskaza. Tako se eksklamativna rečenica u arapskom jeziku مَا أَجْمَلَ السَّمَاءَ "Kako je lijepo nebo!" razlikuje od obavijesne rečenice السَّمَاءَ جَمِيلَةً "Nebo je lijepo", zbog toga što u sebi implicira ljepotu koja seže do krajnjih granica. Navedena eksklamativna rečenica semantički bi bila blizu značenja obavijesne rečenice السَّمَاءَ جَمِيلَةً جِدًّا "Nebo je veoma lijepo", s tim što se obavijesnom rečenicom sa جِدًّا više potvrđuje nego što se pretpostavlja da je "nebo lijepo". Zbog toga bi navedena obavijesna rečenica prije mogla poslužiti kao odgovor na pitanje مَا هِيَ السَّمَاءُ "Kakvo je nebo?" dok bi odgovor na navedeno pitanje eksklamativnom rečenicom مَا أَجْمَلَ السَّمَاءَ bio neobičan, čak i čudan, s obzirom na to da situacija pretpostavlja odgovor na postavljeno pitanje.

Međutim svaka od prije navedenih vrsta rečenica, isticanjem emotivnih osjećanja u odgovarajućem kontekstu, može se upotrijebiti i kao eksklamativna rečenica. U tom slučaju ove rečenice gube svoju primarnu komunikativnu funkciju, bilo obavijesnu, zapovijednu, vokativnu ili upitnu. Zbog toga se i eksklamativna rečenica, osim kao posebna vrsta, može tretirati i kao podvrsta svake od tri navedene vrste rečenica: obavijesno-eksklamativna, upitno-eksklamativna, vokativno-eksklamativna i zapovijedno-eksklamativna.

2 Muḥsin 'Alī 'Aṭiyya, *al-Asālib al-naḥwiyya: 'arḍ wa taṭbīq*, al-Ṭab'a al-ūlā, Dār al-Manāhiḡ li al-našr wa al-tawzī', 'Ammān, 1428/2007, 87.

Analoške forme

Eksklamativne rečenice s analoškom formom (*ta'ağğub qiyāsī*) izražavanja čuđenja imaju specifičnu strukturu koja se formira na dva načina, prema konvencionalnim paradigmatskim konstrukcijama: مَا أَفْعَلَهُ, npr.: مَا أَحْسَنَهُ *Kako je lijep!* أَفْعَل بِهِ, npr.: أَحْسِنَ بِهِ *Kako je lijep!* Navedeni glagolski oblici u gramatici arapskoga jezika označavaju se kao glagoli čuđenja (*fi lā at-ta'ağğub*).

Izražavanje čuđenja na navedeni način predstavlja rezultat ekstremnog raspoloženja govornika prema predmetu čuđenja, koje se manifestira izražavanjem njegovih pozitivnih osobina u vidu divljenja ili negativnih osobina u vidu zgražavanja. Eksklamativnost ovakvoga izražavanja čuđenja postiže se upitno-odnosnom zamjenicom مَا, u prvome slučaju, i upotrebom imperativnog glagolskog načina أَفْعِلْ u drugome slučaju.

Glagolski oblici أَفْعَلْ i أَفْعِلْ u navedenim iskazima su nepromjenljivi, prvi na oblik perfekta a drugi imperativa. Formiraju se isključivo od potpunih, afirmativnih, promjenljivih i aktivnih trokonsonantnih glagola, čije se značenje može komparirati i kod kojih se pridjev ne formira na oblik أَفْعَل. U arapskoj gramatici ovi se glagolski oblici tretiraju kao posebna vrsta glagola a u stilistici kao osobit stil književnog izražavanja.³

Izražavanje čuđenja paradigmatskim oblikom مَا أَفْعَلَهُ

Paradigmatska konstrukcija مَا أَفْعَلَهُ predstavlja jednu od dvije vrste konvencijom utvrđenih oblika za izražavanje čuđenja, kao u primjeru: مَا أَغْدَبَ الْمَاءُ *Kako je ukusna voda!* ili u kur'anskom ajetu:

أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهَدَىٰ وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرُ هُمْ عَلَى النَّارِ

Oni su umjesto Pravoga puta izabrali zabludu, a umjesto oprosta zaslužili patnju. I koliko su oni samo neosjetljivi na vatru (al-Baqara, 175)!, ili u ajetu:

قَتَلَ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ

Proklet neka je čovjek! Koliko je on samo nezahvalan ('Abas, 17)!

U pogledu sintaksičke analize navedenog paradigmatskog iskaza gramatičari imaju različita mišljenja, naročito u vezi s tretiranjem zamjenice مَا. Prema analizama klasičnih arapskih gramatičara, navedeni iskaz predstavlja izjavnu rečenicu (*ğumla ĥabariyya*) u kojoj zamjenica مَا predstavlja subjekt imenske rečenice (*mubtada'*) a glagolska rečenica أَفْعَلَهُ njen predikat (*ħabar*). Izražavanje čuđenja u ovakvome iskazu postiže se zamjenicom مَا, dok glagol na oblik

3 Abū al-Qāsim Maḥmūd b. 'Umar al-Zamaḥṣarī, *al-Mufaṣṣal fī ṣan'a al-i'rāb*, Dār wa Maktaba al-Hilāl, Bayrūt, 1993, 367; Abū al-Baqā' Ya'īs Muwaffaquddīn b. 'Alī ibn Ya'īs, *Šarḥ al-Mufaṣṣal*, I-X + Fahāris, Maṭbū'āt: Mağma' al-luğa al-'arabiyya, Dimašq, Tawzī': Maktaba al-Mutanabbī, al-Qāhira, 1411/1990, VI, 93; Fāḍil Šāliḥ al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, I-IV, Ġāmi'a Bağdād, Bağdād, 1990, IV, 653.

أَفْعَلَ ističe svojstvo čuđenja, koje se odnosi na imenicu koja označava predmet čuđenja a dolazi poslije glagola kao njegov direktni objekt u akuzativu.

Zamjenica مَا kao subjekt imenske rečenice (*mubtada'*) prema položaju je u nominativu i, kako ističe Sībawayh, potpuno je neodređena (*nakira tāmma*) u značenju imenice شَيْءٌ "nešto" zato što iza nje ne slijedi odnosna rečenica niži atribut koji bi je na neki način determinirali. Paradigmatski oblik glagola أَفْعَلَ, prema većini gramatičara, uključujući i Sībawayha, predstavlja nepromjenljivi glagolski oblik perfekta koji izražava prijelaznost i značenje činjenja, tako da primjer: مَا أَحْسَنَ زَيْدًا *Kako je Zejd lijep (dobar)!*, prema ovakvome tumačenju, implicitno glasi: شَيْءٌ أَحْسَنَ زَيْدًا "Nešto što je Zejda uljepšalo", odnosno جَعَلَ زَيْدًا حَسَنًا "Nešto što je Zejda učinilo lijepim". Navedeni iskaz se potom transformira u značenje čuđenja čime se eliminira značenje činjenja.⁴ Zbog takve neodređenosti zamjenicu مَا, prema istome tumačenju, ne može nadomjestiti ni jedna druga imenska riječ. Osim toga, ovakvim načinom neodređenosti navedene zamjenice izražava se najviši stepen čudesnosti, jer što je nešto neodređenije, to je čudesnije i svojom pojavom proizvodi jači utisak kod primaoca poruke. Ovakva analiza konstrukcije čuđenja predstavlja stav većine basranskih gramatičara.⁵

Međutim navedeni stav ne prihvataju svi klasični arapski gramatičari. Prema al-Aḥfašu, zamjenica مَا predstavlja odnosnu zamjenicu, koja zajedno s odnosnom rečenicom أَفْعَلَهُ predstavlja subjekt imenske rečenice izostavljenog predikata koji implicitno glasi: الَّذِي أَفْعَلَهُ حَاصِلٌ "Ono što ga je učinilo takvim", odnosno: الَّذِي أَحْسَنَ زَيْدًا شَيْءٌ "Stvar koja je Zejda učinila lijepim".⁶ Prema al-Anbārī, Sībawayhovo mišljenje, koje podržava većina gramatičara, prihvatljivije je zato što ne pretpostavlja nikakvo impliciranje.⁷

Al-Farrā', kao i većina kufanskih gramatičara, smatra da zamjenica مَا u ovakvim konstrukcijama predstavlja upitnu zamjenicu koja istovremeno ima i značenje čuđenja i nalazi se u poziciji subjekta (*mubtada'*) čiji je predikat (*ḥabar*) rečenica koja slijedi poslije nje.

4 Abū Bišr 'Amr b. 'Uṭmān b. Qanbar Sībawayh, *Kitāb Sībawayh (al-Kitāb)*, I-V, Taḥqīq wa šarḥ: 'Abdussalām Muḥammad Hārūn, Maktaba al-Ḥānḡī, al-Qāhira, 1408/1988, I, 37; Al-Zamaḡšarī, *al-Mufaṣṣal...*, 367-368; Ibn Ya'īs, *Šarḥ al-Mufaṣṣal*, VII, 146-148; Fāḡil al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, IV, 651-52; Ibrāhīm al-Sāmarrā'ī, *Min asālib al-Qur'ān*, Dār al-Furqān - Mu'assasa al-Risāla, al-Ṭab'a al-ṭāniya, 'Ammān - Bayrūt, 1407/1987, str. 67-68.

5 Abū al-Barakāt 'Abdurrahmān b. Muḥammad b. Abū Sa'īd al-Anbārī, *Kitāb Asrār al-'arabiyya*, Taḥqīq: Muḥammad Baḡḡat al-Bayṭār, Maḡma' al-'ilmī al-'arabī, Dimašq, (s.a.), str. 112; Ibn Ya'īs, *Šarḥ al-Mufaṣṣal*, VII, 142-43.

6 Ibn Ya'īs, *Šarḥ al-Mufaṣṣal*, VII, 149; Raḡiyyuddīn Muḥammad b. al-Ḥasan al-Astarābādī, *Šarḥ al-Raḡī li Kāfiya Ibn al-Ḥāḡib*, I-II, Dirāsa wa taḥqīq: Ḥasan b. Muḥammad b. Ibrāhīm al-Ḥifzī, Ḡāmi'a al-Imām, al-Riyāḡ, 1414/1993, II, 1095.

7 Al-Anbārī, *Kitāb Asrār al-'arabiyya*, 112.

Ovo je mišljenje, prema al-Farrā'u, i sa semantičkog aspekta "jače" zato što se u ovakvome pitanju pretpostavlja nepoznavanje uzroka svojstva koji se nalaze u predmetu čuđenja pa se govornik izražavajući čuđenje pita koji bi to uzroci mogli biti, kakav je slučaj u kur'anskom ajetu:

وَمَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ

A znaš li ti šta je to Sudnji dan (al-Infīṭār, 17)?!⁸

I većina drugih kufanskih gramatičara zamjenicu مَا tretira kao upitnu, zbog čega se i eksklamativna rečenica čuđenja tretira kao nezahtjevna performativna rečenica (*ḡumla inšā'iyya ḡayr ṭalabīyya*), što je, prema savremenim tumačenjima ovih glagola i jedino ispravno.⁹

Ovakvo tumačenje prihvata i savremeni arapski lingvist 'Abdussalām Hārūn ističući da za ovakvo mišljenje postoje dva razloga. Prvi je semantičke prirode zato što se najjasnije i najintenzivnije značenje čuđenja prenosi upitnom rečenicom. Tako u primjeru: مَا هَذَا الْجَمَالِ *Kakva je ovo ljepota?!* onaj koji izražava divljenje prema ljepoti na ovakav način istovremeno pita i za uzroke takve ljepote. Drugi razlog je sintaksičke prirode zato što se posmatranje zamjenice مَا kao upitne zamjenice ne treba implicirati nikakva druga riječ, dok se njenim posmatranjem kao odnosne ili neodređene zamjenice mora implicirati predikat, odnosno nešto što izaziva čuđenje, što takav iskaz čini izvještačenim i usiljenim. Ovakvo mišljenje, prema Hārūnu, dodatno potvrđuje i neophodnost očuvanja usklađenosti navedene paradigmatičke forme sa drugom formom izražavanja čuđenja أَفْعِلْ بِهِ s obzirom na to da obje predstavljaju performativne iskaze, i prema obliku i prema značenju ili samo prema obliku.¹⁰

Razlike između basranskih i kufanskih gramatičara postoje i u pogledu razumijevanja paradigmatičkog oblika أَفْعَلْ koji, prema Kufancima, predstavlja imensku a, prema Basrancima, glagolsku formu. Za svoju tvrdnju kufanski gramatičari navode više razloga. Prvi je nepromjenljivost navedenog oblika riječi, koja predstavlja jednu od osobenosti imenica. Drugi je što spomenuti oblik riječi, prema njihovom tumačenju, može imati i deminutiv, što također predstavlja svojstvo imenica. Za ovakvu tvrdnju ovi se gramatičari pozivaju na jezičku praksu u kojoj je registrirano više deminutivnih primjera navedene paradigmatičke forme čuđenja, naročito u poeziji, kao što je primjer: مَا أَمْلَحُهُ *Kako je ljubak!*, u kome je deminutivna forma za izražavanje čuđenja izvedena iz oblika أَمْلَحَ. Kao treći dokaz svoje tvrdnje Kufanci navode i to što kod upotrebe riječi ovoga oblika s drugim slabim radikalima w (*wāw*) ili y (*yā*)

8 Al-Raḍī, *Šarḥ al-Kāfiya...*, II, 1096.

9 Ibrāhīm al-Sāmarrā'ī, *Min asālib al-Qur'ān*, 69.

10 'Abdussalām Muḥammad Hārūn, *al-Asālib al-inšā'iyya fī al-naḥw al-'arabī*, al-Ṭab'a al-ḥāmisa, Maktaba al-Ḥanḡī, al-Qāhira, 1421/2001, 96-97.

ne dolazi do promjena koje se javljaju kod glagola istoga korijena. Tako se u primjeru *مَا أَقْوَمُهُ* *Kako je on ispravan!* i *مَا أَبْيَعُهُ* *Kakav je on prodavač!*, prema njihovom tumačenju, konsonant *w* (*wāw*), odnosno *y* (*yā*), ne pretvaraju u *alif*, što se inače događa kod glagola. Kao dodatni argument tvrdnji da navedena osobina oblika za izražavanje čuđenja أَفْعَلَ predstavlja karakteristiku imenica, Kufanci navode primjer elativa kao imenske vrste riječi, kod koga također u sličnim primjerima ne dolazi do promjene konsonanata *w* (*wāw*) i *y* (*yā*) u *alif*.¹¹

Kao poseban dokaz tvrdnji da paradigmatska forma čuđenja أَفْعَلَ nije glagol, kufanski gramatičari navode primjere: *مَا أَعْظَمَ اللَّهُ* *Kako je Allah velik!* i *مَا أَقْوَِرَ اللَّهُ شَيْءٌ* *Kako je Allah moćan!*, u kojima se ne može implicirati značenje: *شَيْءٌ أَعْظَمَ اللَّهُ* *Nešto je Allaha učinilo velikim*, zato što je Allah sam po sebi velik, odnosno moćan, a ne zato što ga je nešto ili neko učinio velikim i moćnim. Ovakvim tumačenjem navedenih primjera dovodi se u pitanje stav al-Ḥalīla i Sībawayha i drugih gramatičara koji tvrde da zamjenica مَا u ovome slučaju predstavlja potpuno neodređenu imenicu (*nakira tāmma*) u značenju imenice *شَيْءٌ* "nešto".¹²

Međutim kritizirajući ovakav stav kufanskih gramatičara, basranski gramatičari insistiraju na tome da riječ na oblik أَفْعَلَ u iskazu čuđenja predstavlja glagol u prošlome vremenu. Kao dokaze svoje tvrdnje ovi gramatičari navode nekoliko argumenata. Prvi je što u slučaju kada navedena riječ dolazi s pronominalnim sufiksom prvog lica jednine, prije nje dolazi zaštitni konsonant *n* (*nūn*), npr.: *مَا أَظَرَفَنِي فِي عَيْنِكَ* *Što (kako) sam ja otmjen u tvojim očima!* isto kao i kod glagola, npr.: *أَرَشَدَنِي* *On me je poučio*, ili *أَسْعَدَنِي* *On me je usrećio*, koji poslije imenica ne dolazi, tako da se ne može reći: *مُرْشِدُنِي* u značenju *moj učitelj*, ili *مُسْعِدُنِي* u značenju *moj sretnik*. Drugi je što imenica poslije riječi (glagola) na oblik أَفْعَلَ, isto kao i kod drugih glagola, dolazi u akuzativu, bilo da je determinirana ili nedeterminirana, za razliku od elativa أَفْعَلَ kao imenske vrste riječi, poslije koga samo kada je nedeterminirana imenica akuzativ specifikacije (*tamyīz*) dolazi u akuzativu, npr.: *زَيْدٌ أَكْبَرُ مِنْكَ سِنًا* *Zejd je stariji od tebe*. Treći je što se završava vokalom *a* (*fatha*). Da je imenica, prema tumačenju basranskih gramatičara, završavala bi se vokalom *u* (*ḍamma*), budući da je predikat zamjenice مَا.¹³

11 Al-Zamahšarī, *al-Mufašṣal...*, 256; Kamāluddīn Abū al-Barakāt ‘Abdurrahmān b. Muḥammad b. Abū Sa’īd al-Anbārī, *al-Inṣāf fī masā’il al-ḥilāf bayna al-naḥwiyyīn al-Baṣriyyīn wa al-Kūfiyyīn*, I-II, Ma’ahu kitāb: *al-Intiṣāf min al-inṣāf*, Ta’līf: Muḥammad Muḥyiddīn ‘Abdulḥamīd, Dār al-Ṭalā’i’, al-Qāhira, 2005, I, 120-21.

12 Al-Anbārī, *al-Inṣāf fī masā’il al-ḥilāf...*, I, 121.

13 Al-Anbārī, *al-Inṣāf fī masā’il al-ḥilāf...*, I, 122-28.

Međutim rani arapski gramatičari su, prema savremenom arapskom lingvisti Ibrāhīmu al-Sāmarrā'iji, potpuno pogrešno definirali ovaj oblik izražavanja čuđenja. U iskazu čuđenja مَا أَحْسَنَ زَيْدًا *Kako je Zejd lijep!* partikula مَا, prema njegovom tumačenju, jednostavno predstavlja partikulu kojom se izražava čuđenje, riječ أَحْسَنَ glagol za izražavanje čuđenja a زَيْدٌ imenicu zbog čije se "ljepote" izražava čuđenje. Glagol أَحْسَنَ, prema njegovom tumačenju, ne može nikako biti glagol u perfektu zato što se time vremenski ograničava njegovo značenje, budući da u ovome slučaju ni vrijeme ni mjesto nisu cilj izricanja ovakvoga iskaza.¹⁴

Formiranje rečenice za izražavanje čuđenja s glagolima koji ne ispunjavaju navedene uvjete ostvaruje se pomoću elativa أَشَدَّ *jači*, أَتْلَعُ *intenzivniji* ili neke druge, njima slične riječi poslije koje dolazi infinitiv glagola čiji se sadržaj izražava u značenju čuđenja, npr.: مَا أَشَدَّ دَحْرَجَتُهُ *Kako je uvaljan!* ili مَا أَتْلَعُ سَوَادُهُ *Kako je crn!* ili مَا أَفْتَحَ عَوْرَتُهُ *Kako je ćorav (ružan)!* Međutim u jezičkoj praksi Arapa zabilježeni su primjeri rečenica za izražavanje čuđenja i s glagolima od kojih se ne može formirati elativ, kao što su: مَا أَعْطَاهُ *Kako je darežljiv!* ili مَا أَوْلَاهُ لِلْمَعْرُوفِ *Kako je dobrotiv!*, koji su izvedeni iz četvrte glagolske vrste: أَغْطَى *dati, darivati* i أَوْلَى *učiniti dobro*.¹⁵

S obzirom na to da se upotrebom navedenih eksklamativnih sredstava intenzivira značenje cijelog iskaza, koje se kreće od pozitivnog nivoa u obavijesnoj rečenici do maksimalno intenzivnog, odnosno superlativnog nivoa, osobine koje izražavaju ovi glagoli mogu se i komparirati tako da se od njih može izvoditi i elativ, npr.: مَا أَحْمَلُ مِنْ أُخْتِهَا *Kako je lijepa Hinda!* *Ljepša je od svoje sestre*.¹⁶

Budući da se glagoli čuđenja, kao što je naprijed objašnjeno, formiraju isključivo od trokonsonantnih glagola čije se značenje može komparirati, povezanost značenjâ elativa, čuđenja i interogativnosti, prema tumačenju arapskog lingviste i stilističara al-Azhara al-Zannāda, ogleda se na više načina. Prvi je jedinstven izraz أَفْعَلْ za elativ i glagol čuđenja te zamjenica مَا za izražavanje čuđenja i inetrogativnosti. Drugi je postepenost razvijanja njihovoga značenja, od nulte ili pozitivne forme preko elativa i upitne forme

14 Ibrāhīm al-Sāmarrā'ī, *Min asālib al-Qur'ān*, 70.

15 Al-Zamaḥṣarī, *al-Mufaṣṣal...*, 367; Ibn Ya'īš, *Šarḥ al-Mufaṣṣal*, VII, 144-145; Muṣṭafā al-Ġalāyīnī, *Ġāmi' al-durūs al-'arabiyya*, Rāġa'a ḥādīhi al-ṭab'a wa naqqaḥāhā: Sālim Šamsuddīn, al-Maktaba al-'ašriyya, Šaydā - Bayrūt, 1423/2003, 51.

16 Al-Azhar al-Zannād, *Durūs al-balāġa al-'arabiyya naḥw ru'ya ġadīda*, al-Ṭab'a al-ūlā, al-Markaz al-ṭaqāfī al-'arabī li al-našr wa al-tawzī', al-Dār al-Baydā' - Bayrūt, 1992, str. 139.

do konstrukcije za izražavanje čuđenja. Tako, npr.: od pozitivne forme هُنْدٌ حسنة *Hinda je lijepa* komparativna konstrukcija glasi: هِنْدٌ أَحْسَنُ مِنْ أُخْتِهَا *Hinda je ljepša od svoje sestre*, a superlativ هِنْدٌ أَحْسَنُ النِّسَاءِ *Hinda je najljepša žena*. Na istoj ravni, upitni oblik se realizira pomoću upitne čestice مَا i pozitivne forme هِنْدٌ حَسَنَةٌ *Hinda je lijepa*, tako da može glasiti: مَا جَعَلَ هُنْدًا حَسَنَةً؟ *Šta je učinilo Hindu lijepom?* ili مَا أَحْسَنَ هُنْدًا؟ *Šta je uljepšalo Hindu?* da bi, na kraju, kombinacijom interogativa (*istifhām*) i elativa (*tafdīl*) formirana konstrukcija za izražavanje čuđenja: مَا أَحْسَنَ هُنْدًا *Kako je Hinda lijepa!*, koja u sebi sadrži interogativno i elativno značenje.¹⁷

Međutim interogativno značenje u konstrukciji čuđenja prevazilazi značenje običnog deklarativnog iskaza a značenje elativa diferencirano komparativno stepenovanje, izražavajući apsolutno interogativno i superlativno značenje. Zbog toga se u konstrukciji čuđenja nalazi više inkorporiranih značenja: leksičko, odnosno osnovno glagolsko značenje, zatim značenje konkretnog glagolskog oblika, odnosno značenje činjenja i, na kraju, značenje apsolutnosti, odnosno suprelativa. Međutim budući da je značenje glagola čuđenja povezano s njegovim leksičkim značenjem, ukoliko takvo značenje izražava pozitivna svojstva, glagol čuđenja izražava i značenje "hvaljenja" (*madḥ*), isto kao što u slučaju kada izražava negativna svojstva izražava i značenje "kuđenja" (*damm*).¹⁸

Zbog toga su obavijesne rečenice s elativom najbliže eksklamativnim rečenicama čuđenja, jer i jedne i druge izražavaju maksimalan stupanj svojstva imenice na koju se elativ, odnosno glagol čuđenja odnosi. Međutim, razliku među njima stvara ekspresivno-emotivno značenje, koje je u eksklamativnim rečenicama, uključujući i one s glagolom čuđenja, izuzetno intenzivno. Zbog toga Brockelmann, kako navodi Muftić, smatra da paradigmatički oblik أَفْعَلٌ kojim se izražava čuđenje i nije glagol četvrte vrste, nego prvobitni elativ u akuzativu za uzvik i da se imenica u nominativu iza njega pretvorila u akuzativni objekt.¹⁹

Izražavanje čuđenja paradigmatičkim oblikom أَفْعَلٌ بِهِ

Druga konvencionalna paradigmatička forma za izražavanje čuđenja formira se prema paradigmatički أَفْعَلٌ بِهِ, kao u primjeru: أَحْسَنُ بِهِ *Kako je lijep!* ili u kur'anskom ajetu:

أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا لَكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

17 Al-Zannād, *Durūs fī al-balāga al-‘arabiyya...*, 139.

18 Al-Zannād, *Durūs fī al-balāga al-‘arabiyya...*, 140-41.

19 Teufik Muftić, *Gramatika arapskog jezika*, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta FBiH i Izdavačka kuća "Ljiljan", Sarajevo, 1998, 596.

Kako će dobro čuti i kako će dobro vidjeti onoga Dana kad pred Nas stanu! A nevjernici su sada u očitoj zabludi! (Maryam, 38), ili u ajetu:

أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ

Kako On sve vidi, kako On sve čuje! Oni nemaju drugog zaštitnika osim Njega (al-Kahf, 26).

Glagolska forma أَفْعَلْ, isto kao i oblik أَفْعَلَ, formira se od iste vrste glagola. Navedena paradigmatska forma, prema basranskim gramatičarima, u osnovi predstavlja glagol u perfektu na oblik أَفْعَلَ koji se transformira u oblik imperativa radi postizanja značenja čuđenja, odnosno oblik imperativa koji izražava značenje perfekta. Zbog toga ovaj glagol ne može direktno ući u predikatski odnos s eksplicitnom imenicom kao agensom (*fā'il*), nego pomoću redundantnog (*mazīd*) prijedloga بِ, slično kur'anskome primjeru:

كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا

Dosta ti je danas što ćeš svoj račun polagati (al-Isrā', 14)! ili u ajetu:

كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا

Dovoljan je Allah svjedok (al-Nisā', 79)! ili slično objektu također s redundantnim prijedlogom بِ, kao u ajetu:

وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ

I rukama svojim u propast sebe ne bacajte (al-Baqara, 195)!

Zbog toga se imenica poslije ovakvoga prijedloga, nalazeći se u poziciji agensa (*fā'il*), tretira kao imenica u nominativu prema položaju u rečenici. Tako primjer: أَحْسَنَ أُحْسِنَ بِعَادِلٍ *Kako je lijep Adil!* u osnovi znači kao da glasi: أَحْسَنَ عَادِلٍ *Adil je lijep*, što se objašnjava kao činjenica zbog koje se traži od svakoga da Adila smatra lijepim. Redundantni prijedlog بِ u ovom slučaju služi isključivo za izražavanje čuđenja. Ispuštanjem prijedloga u ovakvim slučajevima izgubilo bi se značenje čuđenja.

Prijedlog بِ ima istu funkciju i u drugim načinima izražavanja čuđenja, koji se nalaze i u Kur'anu, kao u ajetu:

كَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا

Allah je dovoljan kao zaštitnik (al-Aḥzāb, 48)! ili u ajetu:

كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا

Dosta ti je danas što ćeš svoj račun polagati (al-Isrā', 14)!

Prijedlog بِ i u sličnim primjerima iz jezičke prakse također izražava značenje čuđenja, kao u primjeru: حَسْبُكَ دِرْهَمٌ *Dosta ti je dirhem!* Zato bi se ispuštanjem prijedloga بِ i u navedenim primjerima izgubilo značenje čuđenja.²⁰

20 Al-Anbārī, *Kitāb Asrār al-'arabiyya*, 113-15; Al-Ġalāyīnī, *Ġāmi' al-durūs al-'arabiyya*, 53; Fāḍil al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, IV, 656 i 661; Hārūn, *al-Asālīb al-inšā'iyya...*, 99; Muḥammad As'ad al-Nādirī, *Naḥw al-luġa al-'arabiyya, Kitāb fī qawā'id al-naḥw wa al-ṣarf*, al-Maktaba al-'ašriyya, Ṣaydā-Bayrūt, 2002, 655-56.

Međutim al-Zamahšarī, al-Farrā' i Ibn Ḥarūf smatraju da navedeni oblik izražavanja čuđenja predstavlja stvarni imperativ kojim se zahtijeva opisivanje svojstvom koje se nalaze u glagolu čuđenja onoga na koga/što se odnosi glagol čuđenja, tako da primjer: أَكْرَمَ بِمُحَمَّدٍ znači naredbu da se Muhamed opisuje svojstvom plemenitosti, odnosno tretira kao plemenit čovjek. Prijedlog ٻ i u ovome slučaju, isto kao i prema prethodnome tumačenju, jeste redundantan, samo što se, prema tumačenju ovih gramatičara, njime istovremeno postiže koroboracija i specifikacija značenja ili posjedovanje svojstva koje se izriče navedenim glagolskim oblikom i prijelaznost glagolske radnje. Ovakvo izvorno značenje, prema navedenom tumačenju, kasnije je prešlo u jedinstvenu formu performativnog iskaza (*kalām inšā'ī*) za izražavanje čuđenja.²¹

Kao posebna razlika u značenju između dvije navedene paradigmatske forme čuđenja navodi se to što se obrascem مَا أَفْعَلُ izražava pojedinačan stav govornog lica prema prizoru i predmetu čuđenja, dok se obrascem أَفْعَلْ بِهِ upućuje poruka i drugim licima da učestvuju u iskazivanju čuđenja, čime se oblik أَفْعَلْ tretira kao transformirani imperativ ili kao stvarni imperativ, kao što tvrde neki gramatičari.²²

Navedeni oblik čuđenja, prema Ibrāhīmu al-Sāmarrā'īji, ne može nikako izražavati značenje prošlog vremena, kao što tvrde basranski gramatičari, jer se u njemu, prema al-Sāmarrā'ījevom tumačenju, ne nalazi ništa od ovoga glagolskog oblika. Rani arapski gramatičari su, prema al-Sāmarrā'īji, došli do ovakvoga zaključka kako bi navedenu glagolsku formu učinili sličnom obrascu مَا أَفْعَلُ kojim se, prema njihovom tumačenju, izražava prošlo vrijeme. Međutim glagolska forma أَفْعَلْ بِهِ nije slična navedenom obliku u izražavanju čuđenja i između njih, prema al-Sāmarrā'īji, nema nikakve sličnosti, niti semantičke bliskosti. Rani gramatičari su do navedenog stava i paradigmatskog oblika أَفْعَلْ بِهِ došli zahvaljujući spomenutim kur'anskim ajetima, koji opet, prema Ibrāhīmu al-Sāmarrā'īji, ne izražavaju uopće značenje čuđenja nego više značenje hvaljenja i veličanja. Korištenje ove paradigmatske forme u značenju hvaljenja i veličanja evidentno je, kako ističe Ibrāhīm al-Sāmarrā'ī, i u savremenom arapskom jeziku, npr.: أَكْرَمَ وَأَنْعَمَ *Plemenit i dobroćudan bio*.²³

Sintaksička obilježja analoških paradigmatskih formi za izražavanje čuđenja

Imenica na koju se odnosi značenje čuđenja mora biti determinirana s tim što može biti i nedeterminirana, ali nečim bliže određena. Tako se ne može

21 Al-Zamahšarī, *al-Mufaššal...*, str. 367-368; Ibn Ya'īš, *Šarḥ al-Mufaššal*, VII, 146-148; Fāḍil al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, IV, 656-67; Hārūn, *al-Asālib al-inšā'īyya...*, 98.

22 Fāḍil al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, IV, 658.

23 Ibrāhīm al-Sāmarrā'ī, *Min asālib al-Qur'ān*, 71-74.

reći: *مَا أَحْسَنَ بِقَائِمٍ* ni *أَحْسَنُ بِقَائِمٍ* zato što ovakve rečenice nemaju smisla, ali se može reći: *مَا أَحْسَنَ رَجُلًا يَفْعَلُ الْخَيْرَ* *Kako je dobar čovjek koji čini dobro!*, odnosno: *أَحْسَنُ بِقَائِمٍ بِالْوَجِبِ* *Kako je dobar onaj koji izvršava obavezu!*

Imenica kao agens (*fā'il*), na koju se odnosi značenje čuđenja može se i izostaviti ako je rečenica i bez nje potpuno jasna, kao u kur'anskom ajetu:

أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا

Kako će dobro čuti i kako će dobro vidjeti onoga Dana kad pred Nas stanu (Maryam, 38)!, tj.: *أَبْصِرْ بِهِمْ*.²⁴

Imenica na koju se odnosi značenje čuđenja ima nepromjenljivu poziciju u eksklamativnoj rečenici čuđenja tako da ne može doći prije glagola čuđenja, niti između zamjenice *مَا* i glagola čuđenja, zbog čega se ne može reći: *مَا زَيْدًا أكرمَ* *بَزَيْدٍ أكرمَ* ni *مَا زَيْدًا أكرمَ* niti *بَزَيْدٍ أكرمَ*.²⁵

Međutim pošto eksklamativne rečenice s paradigmatskim oblicima *مَا أَفْعَلُهُ* i *أَفْعَلُ بِهِ* upotrijebljene izvan konteksta nisu potpuno jasne, njihovo se značenje na nedvosmislen način može razumjeti jedino iz konteksta u kome se saopćava takav iskaz. Tako prvi paradigmatski oblik *مَا أَفْعَلُهُ*, kao u primjeru: *مَا أَسْمَعُ*, ostavlja mogućnost izricanja značenja čuđenja, ali i upitne i negacijske rečenice. Drugi paradigmatski oblik *أَفْعَلُ بِهِ*, kao u primjeru: *أَسْمِعْ بِزَيْدٍ* ostavlja mogućnost izricanja značenja čuđenja, ali i imperativa. Da li, u prvom slučaju, primjer *مَا أَسْمَعُ زَيْدًا* izražava značenje čuđenja ili predstavlja upitnu, odnosno negacijsku rečenicu, a u drugome slučaju primjer *أَسْمِعْ بِزَيْدٍ* izražava čuđenje ili imperativno značenje može se razumjeti isključivo iz konteksta u kome se navedeni i slični primjeri saopćavaju. Vjerovatno je ovo, kako ističe Tammām Ḥassān, bio razlog izbjegavanja šire upotrebe navedenih paradigmatskih formi i pribjegavanja upotrebi većeg broja drugih jezičkih sredstava za izricanje čuđenja.²⁶

Na ovakav stav u vezi sa semantičkim nejasnoćama navedenih formi za izražavanje čuđenja utjecalo je, kako ističe Tammām Ḥassān, razumijevanje kur'anskoga ajeta *وَمَا أَدْرَاكَ* *A znaš li ti* (al-Infitār, 17)!? i drugih sličnih ajeta u upitnom značenju, bez obzira na to što kontekst, nekada situacioni a

24 Ġalāluddīn 'Abdurrahmān b. Abū Bakr al-Suyūfī, *Ham' al-hawāmi' fī šarḥ Ḡam' al-ġawāmi'*, I-III, Taḥqīq: Aḥmad Šamsuddīn, Dār al-Kutub al-'ilmiyya, al-Ṭaba'a al-ūlā, Bayrūt, 1418/1998, III, 39; Al-Ġalāyīnī, *Ġāmi' al-durūs al-'arabiyya*, 54; Al-Nādirī, *Naḥw al-luġa al-'arabiyya*, 658.

25 Al-Zamaḥṣarī, *al-Mufaṣṣal...*, 368; Hārūn, *al-Asālīb al-inšā'iyya...*, 95.

26 Tammām Ḥassān, *al-Bayān fī rawā'i' al-Qur'ān*, I-II, 'Ālam al-kutub, al-Qāhira, 1420/2000, I, 358.

nekada kontekst iskaza, u konkretnom kur'anskom iskazu upućuju na značenje čuđenja. Budući da je i Vjerovjesnik svjestan da samo Allah zna šta su to الْحَاقَّةُ "Čas neizbježni" i الْقَارِعَةُ "Smak svijeta", a da i on zna šta je الْحُطْمَةُ "Džehennem", jer ga je vidio dok je bio na Miradžu i opisao ga, za Tammāma Ḥassāna ne postoji dilema da li se kur'anskim iskazima u kojima se navode spomenute riječi izražava čuđenje ili pitanje.

Kada bismo se, kako ističe Tammām Ḥassān, pred svakom ovakvom konstrukcijom dvoumili između značenja čuđenja i upitnog značenja, mogli bismo i ajet:

وَمَا أَعْجَلَكَ عَنْ قَوْلِكَ يَا مُوسَى

A zašto si prije naroda svoga požurio, o Musa (Ṭā Hā, 83)? kako ističe Tammām Ḥassān, razumjeti u značenju čuđenja, tvrdeći da odnosno-upitna zamjenica مَا izražava čuđenje, dok glagol أَعْجَلَ predstavlja glagol čuđenja. Međutim kontekst koji slijedi kada Mūsā odgovara na ovo pitanje, upućuje na značenje pitanja:

قَالَ هُمْ أَوْلَاءُ عَلَى أَثَرِي وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى

Evo ih idu za mnom - odgovori on - a požurio sam k Tebi, Gospodaru moj, da budeš zadovoljan (Ṭā Hā, 84). Prema tome, za razumijevanje značenja žurbe (استعجال) u ovome ajetu nužno je, kako na kraju ističe Tammām Ḥassān, osloniti se na kontekst u kome se saopćava ajet, koji određuje pravo značenje rečenice.²⁷

Forme eksklamativnih rečenica čuđenja zabilježene u jezičkoj praksi

U jezičkoj praksi zabilježene su također eksklamativne rečenice čuđenja koje se ostvaruju kroz morfo-sintaksičke forme obavijesnih, vokativnih, upitnih i zapovijednih rečenica (*ta'ağğub samā'i*), među kojima se posebno ističu razni oblici ekspresivnih konstrukcija, koji kao frazeologizmi, zahvaljujući kontekstu u kome se realiziraju te intonaciji i intezitetu govora, izražavaju različita značenja čuđenja, kao, npr.: لِلّٰهِ دَرُّهُ فَارِسًا *Kakav je on konjanik!* فَاتَّلَّهُ اللّٰهُ مِنْ شَاعِرٍ *Bog ga ubio, kakav je on pjesnik!* Zbog toga eksklamativne rečenice čuđenja ove vrste imaju slična morfološka i sintaksička obilježja navedenih rečenica.

Zahvaljujući odgovarajućem kontekstu u kome se koriste razna eksklamativna jezička sredstva, kao što su konvencionalne forme za izražavanje čuđenja, zatim obavijesne, vokativne, upitne i zapovijedne rečenice u kojima se korištenjem raznih vrsta partikula, prije svega vokativne i upitne, zatim upitno-odnosne zamjenice مَا te upotrebom frazeologizama ili posebne vrste

27 Ḥassān, *al-Bayān fī rawā'i 'al-Qur'ān*, I, 360-61.

glagola, zatim intonacijom i naglašavanjem onog dijela sadržaja koji se želi istaći, obavijesna, vokativna, upitna i zapovijedna funkcija ovih rečenica prelazi u eksklamativnu koja izražava posebna ekspresivno-emocionalna osjećanja. Upotrebom eksklamativnih jezičkih sredstava i posebnom intonacijom imenice koja označava predmet čuđenja intenzivira se značenje cijele rečenice usmjerene na primaoca poruke kako bi se utjecalo na njegova osjećanja i izazvale određene reakcije. Ekspresivna i emotivna funkcija eksklamativnih formi može odražavati i stav govornika izražavajući isključivo njegova lična osjećanja i emocionalni odnos prema predmetu čuđenja.

Izražavanje eksklamativnih značenja čuđenja na navedeni način nalazimo i u Kur'anu:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ

Kako možete da ne vjerujete u Allaha, vi koji ste bili ništa, pa vam je On život dao (al-Baqara, 28)!? ili ajetu:

سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ

Neka je slavljen Allah i daleko od onoga kako Ga oni predstavljaju (al-Sāffāt, 159)!²⁸

Najčešće forme rečenica čuđenja zabilježene u jezičkoj praksi, koje se nalaze u Kur'anu, jesu obavijesne rečenice s glagolom paradigmatskog oblika فَعَلَ, vokativne rečenice, upitne rečenice s česticama هَلْ i أَلَمْ, upitnim zamjenicama مَا i أَيْ, upitnim priložima za način كَيْفَ i أَيْ, glagolski oblik imperativa, vokativna partikula يَا i druge jezičke forme sačuvane u jezičkoj praksi.

S obzirom na to da se izražavanje čuđenja na ovakav način ne realizira posebnim jezičkim oblicima i formama za izražavanje čuđenja, značenje čuđenja i u ovakvim slučajevima razumijeva se uglavnom iz konteksta u kome se ovakve konstrukcije realiziraju i na temelju drugih pratećih intonaciono-ekspresivnih osobenosti iskaza.²⁹

1. Izražavanje čuđenja glagolskom paradigmom فَعَلَ

Eksklamativno značenje čuđenja može se izraziti i u rečenicama s glagolima paradigmatskog oblika فَعَلَ transformiranim iz paradigmatskih formi glagola čuđenja أَفْعَلَ, svedeno da li se u njihovoj osnovnoj formi nalazi srednji konsonant sa vokalom *u* (*ḍamma*), kao što su glagoli ظَرَفَ "biti otmjen" i لَوَّمَ "biti nevaljao" ili su transformirani iz trokonsonantnih glagola

28 Izražavanje čuđenja na ovakav način nalazi se i u hadisu Allahovog poslnika, koji prenosi Abū Hurayra: أَتَيْتَهُ لَوْ أَيْدَسَ جَنِّي لَا نُمُوتُ إِلَّا نَاخِبِينَ! *Neka je slavljen Allah, vjernik nikada nije nečist, bio živ ili mrtav!*

29 Al-Ġalāyīnī, *Ġāmi' al-durūs al-'arabiyya*, 50; Fāḍil al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, IV, 651.

sa vokalom *a* (*fatħa*) ili vokalom *i* (*kasra*) na srednjem konsonantu, kao što su glagoli *خَطَبَ* "održati govor" i *فَقَّهَ* "razumjeti".

Glagoli paradigmatskog oblika *فَعَّلَ* izražavaju trajnija prirodna i fizička svojstva koja se pripisuju osobi ili predmetu na koje se odnosi ovakav glagol. Tako, npr., kada se upotrijebi glagol *فَقَّهَ* u primjeru: *فَقَّهَ مُحَمَّدٌ الْمَسْأَلَةَ* to znači: *Muhamed je riješio pravno pitanje*, dok primjer: *فَقَّهَ مُحَمَّدٌ* znači: *Muhamed je pravnik!*, odnosno *Muhamed je postao pravnik*, što znači da je poznavanje pravnih pitanja postala Muhamedova trajnija osobina. Isto se događa i u primjeru: *خَطَبَ خَالِدٌ*, koji znači: *Halid je održao govor*, dok primjer: *خَطَبَ خَالِدٌ* *Halid je govornik!*, odnosno *Halid je postao govornik*, znači da je držanje govora postala Halidova trajnija osobina. Izražavanje trajnijih prirodnih i fizičkih osobina karakteristika je svih trokonsonantnih glagoli s paradigmom *فَعَّلَ*, koji se zbog toga mogu koristiti i radi izražavanja čuđenja. Tako primjer: *كُرِّمَ الرَّجُلُ سَعِيدًا* znači isto kao da je rečeno: *كَمَا أَكْرَمَ سَعِيدًا* *Kako je plemenit čovjek Said!* Na isti način značenje čuđenja izražava se i u kur'anskom ajetu:

كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنَّ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا

Kako krupna riječ izlazi iz usta njihovih! Oni ne govore drugo do neistinu (al-Kahf, 5)!

Komentirajući navedeni ajet al-Zamahšarī ističe da se riječ *كَلِمَةً* u navedenom ajetu kada je u akuzativu tretira kao akuzativ specifikacije (*tamyīz*) a kada je u nominativu kao agens (*fā'il*) glagolske radnje, s tim što u akuzativu izražava intenzivnije i ekspresivnije značenje koje u sebi sadrži i značenje čuđenja. Tako navedeni ajet, prema njegovom tumačenju, znači isto kao da je rečeno: *مَا أَكْبَرَهَا كَلِمَةً* *Kako je krupna riječ!*³⁰

Sa subjektom rečenice u kojoj se čuđenje izražava glagolom paradigmatskog oblika *فَعَّلَ* može doći i redundantni prijedlog *بِ*, npr.: *بِخَالِدٍ كُرِّمَ* *Kako je Halid plemenit!* Međutim izostavljanjem prijedloga *بِ* u ovome slučaju ne gubi se značenje čuđenja.³¹

Za razliku od značenja eksklamativnih rečenica iskazanih prema obrascu konstrukcija *مَا أَفْعَلَهُ أَفْعَلُ بِهِ* i *مَا أَفْعَلَهُ* glagoli paradigmatskog oblika *فَعَّلَ* izražavaju promjenu svojstva na takav način što se intenzitet značenja ovih glagola razvija do stepena koji izaziva čuđenje. Prema tome, dok se iskazom paradigmatskog oblika *مَا أَفْعَلَهُ* izražava čuđenje prema svojstvu koje izražava glagol navedenog oblika u onome značenju kako se to svojstvo manifestira u trenutku izricanja iskaza, bez obzira na njegovo stanje u prošlosti, glagolom paradigmatskog oblika *فَعَّلَ* izražava se proces mijenjanja takvoga svojstva do stepena koji izaziva čuđenje.

30 Al-Suyūfī, *Ham' al-hawāmi'*..., III, 29; Ibn Ya'īš, *Šarḥ al-Mufaššal*, VII, 129; Fāḍil al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, IV, 659.

31 Fāḍil al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, IV, 660.

Tako, npr., iskaz: مَا أَحْسَنَ خَالِدًا *Kako je Halid lijep!* znači da se onaj koji izriče ovakav primjer čudi Halidovoj ljepoti, koju on pokazuje u trenutku izricanja navedene rečenice, dok primjer: خَسَنَ خَالِدٌ znači mijenjanje Halidove ljepote do stepena koji izaziva čuđenje tako da se navedeni primjer može prevesti: *Kako se Halid proljepšao!*

Imajući u vidu naprijed kazano, promjena intenziteta svojstva izraženog glagolom paradigmatskog oblika فَعُلَ prati promjenu ovoga svojstva od njegovog osnovnog značenja do stepena koji izražava čuđenje. Tako se primjerom: مَا أَكْبَرَ هَذِهِ الْكَلِمَةَ opisuje krupnoća riječi u trenutku izricanja ovoga iskaza, dok se primjerom: كَبُرَتْ كَلِمَةٌ ističe da je riječ prvo iskazana i da je potom njena krupnoća dostigla stupanj koji izaziva začuđenost. Tako i kur'anski ajeti:

وَيُنذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا * مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ

I da opomene one koji govore: Allah je Sebi uzeo sina. O tome oni ništa ne znaju, a ni preci njihovi. Kako krupna riječ izlazi iz usta njihovih (al-Kahf, 4-5)! znači da riječi izišle iz njihovih usta predstavljaju tako golemu zabluđu da su zbog toga kod velikog broja ljudi izazvale začuđenost.

Zbog toga, za razliku od značenja pargime مَا أَفْعَلَهُ koja opisuje trenutačno stanje, paradigma فَعُلَ ističe postojanost (*tabāt*) i trajnost (*istimrār*) svojstva koje izriče takav glagol. Tako u kur'anском ajetu:

حَسَنَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا

A kako su one divno prebivalište i boravište (al-Furqān 76)! Uzvišeni Allah ističe trajnu ljepotu Dženneta, dok se u ajetu:

وَحَسَنَ أَوْلَٰئِكَ رَفِيقًا

A kako će oni divni drugovi biti (al-Nisā', 69)! opisuje trajna ljepota društva vjerovjesnika, pravednika, šehida i dobrih ljudi.³²

2. Izražavanje čuđenja vokativnim rečenicama

Izražavanje čuđenja postiže se i vokativnim rečenicama tako što poslije čestice dozivanja يَا a prije imenice na koju se odnosi čuđenje dolazi partikula لَا a poslije nje imenica u genitivu na koju se odnosi čuđenje, npr.: يَا لِلْعَجَبِ *Kakvo čudo!* ili يَا لَكَ شَاعِرًا *Kakav si ti pjesnik!* Partikula لَا može se i izostaviti tako da umjesto nje dolazi neodređena imenica u akuzativu, npr.: يَا عَجَبًا *Kakvo čudo!* S obzirom na dužinu posljednjeg vokala, ovakvim načinom izražavanja postiže se veći stupanj ekspresivno-emotivnog značenja, kao u kur'anском ajetu:

يَا أَسْفَىٰ عَلَىٰ يُوسُفَ

O Jusufe, tugo moja (Yūsuf, 84)! ili u ajetu:

32 Fāḍil al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, IV, 662-63.

يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا

Kamo sreće, teško meni, da toga i toga za prijatelja nisam uzeo (al-Furqān, 28)! ili u ajetu:

يَا وَيْلَتَا أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغَرَابِ فَأُوَارِيَ سَوْءَ أَخِي

Teško meni! Zar i ja ne mogu, kao ovaj gavran, da zakopam mrtvo tijelo brata svoga (al-Mā'ida, 31)! ili u ajetu:

يَا حَسْرَتَى عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ

Teško meni, koliko sam samo dužnosti prema Allahu propustio (al-Zumar, 56)! ili u ajetu:

يَا بُشْرَى هَذَا غُلَامٌ

Muštuluk! Evo jednog dječaka (Yūsuf, 19)!

Nekada se čuđenje izražava bez partikule ۛ i bez *alifa* na kraju imenice na koju se odnosi čuđenje, kao u kur'anskom ajetu:

يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ

O kako su ljudi jadni (Yāsīn, 30)!³³

3. Izražavanje čuđenja upitnim rečenicama

Izražavanje čuđenja postiže se i upitnim rečenicama kada se od sagovornika ne očekuje odgovor na postavljeno pitanje, nego se pojačanom eksklamativnom intonacijom želi naglasti sadržaj takve rečenice kako bi se kod sagovornika kao primatelja poruke izazvala afektivna osjećanja radi postizanja određenih pragmatičkih ciljeva. Na ovakav način upitna rečenica se transformira u eksklamativnu rečenicu i tretira se kao retoričko pitanje koje predstavlja posebnu sintaksičku stilsku figuru. Na pretvaranje upitne rečenice u eksklamativnu utječe i kontekst u kome se realizira takva rečenica.

Značenja koja se postižu ovakvim rečenicama označavaju se kao sekundarna (*ma'ānī far'īyya*) ili metaforička (*ma'ānī mağāz'īyya*) a ostvaruju se upotrebom upitnih jezičkih sredstava, kao što su upitne čestice هَلْ i أَمْ, upitne zamjenice مَا i أَيُّ i upitni prilozi za način كَيْفَ, čija upotreba zavisi od ciljeva iskaza, kao u sljedećim ajetima:

- Upitna čestica أَمْ, kao u ajetu:

أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

Zar da svijetu dobročinstvo naređujete, a da sebe zaboravljate, a još Knjigu učite? Zar se opametiti nećete (al-Baqara, 44)?!

33 Fāḍil al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, IV, 664; Ḥassān, *al-Bayān fī rawā'ī 'al-Qur'ān*, I, 359.

- Upitna čestica هَلْ, kao u ajetu:

هَلْ تُؤَبُّ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ

Zar će nevjernici biti drugačije kažnjeni nego prema onome kako su postupali (al-Muṭaffifūn, 36)! ili u ajetu:

هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا

Zar je to davno bilo kad čovjek nije bio spomena vrijedan (al-Dahr, 1)?! ili u ajetu:

هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِّذِي حَبْرٍ

Zar to pametnom zakletva nije (al-Fağr, 5)?!

- Upitna zamjenica أَيُّ, kao u ajetu:

لَا يَوْمَ أُجِّلَتْ

Do koga dana je to odloženo (al-Mursalāt, 12)?! ili u ajetu:

مِنَ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ

Od čega ga On stvara ('Abas, 18)?! ili u ajetu:

فِي أَيِّ صُورَةٍ مَّا شَاءَ رَكَّبَكَ

i kakav je htio lik ti dao (al-Infīṭār, 8)?!

- Upitna zamjenica مَا poslije prijedloga, kao u ajetu:

عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ

O čemu oni jedni druge pitaju (al-Naba', 1)?! ili u ajetu:

فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا

Ti ne znaš, pa kako da o njemu zboriš (al-Nāzi'āt, 43)?!

- Upitni prilog za način كَيْفَ, kao u ajetu:

فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ

A kakva je samo bila kazna Moja (al-Ra'd, 32)! ili ajetu:

فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذْرٍ

I kakve su bile kazna Moja i opomene Moje (al-Qamar, 16)! ili u ajetu:

فَكَيْفَ إِذَا تَوَفَّيْنَاهُمُ الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ

A kako će tek biti kada im meleki budu duše uzimali udarajući ih po obrazima i po leđima njihovim (Muḥammad, 27)! ili ajetu:

- Upitni prilog za način أَنَّى, kao u ajetu:

أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ

Kako ću imati sina kada me starost ophrvala, a i žena mi je nerotkinja (Āl 'Imrān, 40)?! ili u ajetu:

أَنَّى يُحْيِي هَٰذَا اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا

Kako će Allah oživiti ove što su pomrli (al-Baqara, 259)?!

4. Izražavanje čuđenja zapovjednim rečenicama

• Izražavanje čuđenja postiže se i zapovjednim rečenicama, kao u ajetu u kome se Allah obraća Svome Poslaniku:

أَنْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا

Pogledaj kakve primjere oni o tebi navode, pa onda lutaju i Pravi put naći ne mogu (al-Isrā', 48).

Pretvaranje zapovjedne rečenice u eksklamativnu postiže se na isti način kao i u slučaju upitnih rečenica. Tako se u navedenom ajetu značenje čuđenja izražava na način kao da je rečeno: "Vidi, Muhamede, šta o tebi govore! Upoređuju te s pjesnikom, vračom, čarobnjakom, luđakom..."³⁴

Drugi načini izražavanja čuđenja

Izražavanje čuđenja postiže se i upotrebom posebnih riječi eksklamativnog značenja u uglavnom obavijesnim i interogativnim rečenicama koje se zbog toga transformiraju u eksklamativne rečenice čuđenja.

• Tako se izražavanje čuđenja postiže i upotrebom posebnih riječi, kao što su glagol وَكَفَى ili upitno-odnosna zamjenica مَا u značenju zamjenice čuđenja مَا, bez upotrebe glagola čuđenja, kao sljedećim ajetima:

وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ

I vjernike je Allah borbe poštedito (al-Aḥzāb, 25)!

وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا

A dosta je to što će se pred Allahom račun polagati (al-Nisā', 6)!

فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ

Pa jedna je sretna družina (oni kojima će s desne strane biti uručena knjiga njihovih djela). Kakva su oni sretna družina (al-Wāqī'a, 8)!

الْحَاقَّةُ مَا الْحَاقَّةُ

Čas neizbježni, kakav je to Čas neizbježni (al-Hāqqā, 1-2)!

• Izražavanje čuđenja ostvaruje se i upotrebom infinitiva, kao u ajetu:

فَسَلَامٌ لَّكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ

Pa, pozdrav tebi od onih koji su sretni (al-Wāqī'a, 91) ili ajetu:

سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا

34 Hasan 'Abbās, *al-Balāḡa...*, 151; 'Abdurrahmān Ḥasan Ḥabannaka al-Maydānī, *al-Balāḡa al-'arabiyya: ususuḥā wa 'ulūmuhā wa funūnhā wa šuwar min taṭbīqātihā bi ḥaykal ḡadīd min ṭarīf wa talīd*, I-II, Dār al-Kalam - Dār al-Šāmiya, al-Ṭab'a al-ūlā, Dimašq - Bayrūt, 1416/1996, I, 238.

Hvaljen neka si! Mi znamo samo ono čemu si nas Ti poučio (al-Baqara, 32), ili u ajetu:

سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا

Hvaljen neka je Gospodar moj! Zar ja nisam samo čovjek, poslanik (al-Isrā', 93)?!

• Izražavanje čuđenja postiže se i pomoću riječi عجب i njenih izvedenica, kao u ajetu:

إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ

Ovo je zaista neka čudnovata stvar (Hūd, 72)! ili u ajetu:

وَعَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ

I čude se što im jedan od njih opominjatelj dođe (Šād, 4).³⁵

Exclamatory Sentences of Wonderment in the Qur'an

(Summary)

This article's subject is to review and analyze exclamatory phrases of wonderment (*ḡumla ta'aḡḡubiyya*) in the Arabic language following the example of the Qur'anic text. The paper discusses two main types of linguistic forms by which they form exclamatory sentences of wonderment : analogical or regular (*ta'aḡḡub qiyāsī*) and other in linguistic practice recorded forms of wonderments (*ta'aḡḡub samā'ī*) which is effectuated through the morpho-syntactic forms of the declarative, exclamatory, interrogative and imperative sentences. Both methods of expression of wonderment are present in the Qur'an and they are referred to in the grammar of Arabic language as a special kind of sentences, and in stylistics, including stylistics of Qur'anic text, as a kind of grammatical styles (*asālīb naḥwiyya*) which create a certain pragmatic goals. Because of its intonative - expressive features of eksklamativne sentences of wonderment in this paper are treated , except from syntactic , also and with semantic - pragmatic aspect for detecting their semantic values and pragmatic effects on the recipient of the Qur'anic messages.

35 Ḥassān, *al-Bayān fī rawā'i 'al-Qur'ān*, I, 358-60; Fāḍil al-Sāmarrā'ī, *Ma'ānī al-naḥw*, IV, 665-66; Hārūn, *al-Asālīb al-inšā'iyya*, 93-94; 'Aṭīyya, *al-Asālīb al-naḥwiyya*..., 88.